

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК

УДК 17.022:821(477)

Т. О. Дроздова
Черкаський державний
технологічний університет

АПОЛОГЕТ КРИВАВОЇ ПОМСТИ ЧИ АПОСТОЛ ВСЕПРОЩЕННЯ (ДО ПРОБЛЕМИ НАСИЛЬСТВА У ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА)

У статті представлено позицію автора у дискусії щодо складної для інтерпретації проблеми насильства у творчості Т. Г. Шевченка, зокрема стосовно еволюції поглядів поета на можливі методи подолання соціальної несправедливості. Для аргументації визначено підхід до дефініції поняття насильства, введено дистинкцію норм індивідуальної та соціальної етики, властиву світобаченню митця.

Ключові слова: насильство, свобода волі, соціальна несправедливість.

Коли йдеться про видатного поета України, який на пострадянському й діаспорному просторі давно перетворився на знак українства як такого, виникає небезпека явити світові ідеалізований образ «вірного сина України», творця національної ідеї, що просто мусить втілювати найкращі моральні риси. І тоді певні аспекти творчості митця висувуються на передній план, а про деякі хочеться або сором'язливо промовчати, або знайти їм виправдання. Щось подібне відбувається з висвітленням проблеми насильства у творчості Т. Шевченка, яка, на думку Ю. Барабаша, «перетворилася для інтерпретаторів на правдивий головний біль [...], коли проблему і замовчати не можна, однак й розбірно пояснити не випадає» [2, 103].

Шевченкознавство на всіх етапах досліджень пропонувало різні інтерпретації насильства у творчості поета: схвалення (радянське, націонал-радикалістське), засудження (П. Куліш [9, 52–56]), виправдання (переважна частина діаспорних шевченкознавців), спроба об'єктивного аналізу (сучасні кон'юнктурно не заангажовані дослідники: Ю. Барабаш [2, 101–122], Л. Плющ [11, 76–78] (вказують на світоглядну еволюцію і відповідне їй ставлення до насильницьких дій у поета: від апології – до цілковитого їх заперечення), В. Мокрий (вважає, що Т. Шевченко «хитався між революційними закликами, позбавленими християнської основи, та проповіддю християнського милосердя – між Прометеєм і Христом» [14, 95–129])).

Варто зазначити, що, крім наукових розвідок, в яких з точки зору сучасної філології, філософії, культурології, етнопсихології, соціології досліджується світогляд і творчість поета в об'єктивному і незаангажованому ключі, останнім часом з'являються публікації (тема насильства у Т. Шевченка в

них превалює над іншими), сенсом яких є дискредитація особистості поета та применшення чи заперечення значення його ідей для української спільноти. Мотиви таких публікацій різні: від епатажу, прагнення набути ваги за рахунок генія до жорсткого кон'юнктурного розрахунку. Прикладами перших є публікації О. Бузини, других – Г. Боброва, Н. Грекова, К. Дерев'янка. Але наукового значення подібні інтерпретації не мають (оскільки в них поет завжди виступає або носієм певної ідеї, потрібної для інтерпретатора, або безідейною та безпринципною особистістю, на тлі якої інтерпретатор прагне виглядати борцем за правду, що розвінчує культ, та ін., для чого цитати виокремлюються з контексту, до- чи переписуються, факти замовчуються, спотворюються), що вже показано у працях І. Дзюби «Шевченкофобія в сучасній Україні» [7] та М. Наєнка «Чорна археологія «шевченкознавства» [10], де аргументовано вказано на «похибки» та доведено, що дійсний текст Т. Шевченка далекий від пропонованого інтерпретаторами.

Зважаючи на контроверсійність питання, вважаємо, що проблема насильства у творчості Т. Шевченка, включно з дефініцією самого поняття, потребує більш детального аналізу, що і є **метою** цієї статті.

Поняття насильства – одне з найпоширеніших у філософській, етичній, політичній літературі. Про нього та похідні і суміжні з ним поняття (примус, гноблення, диктат, панування, протидія, протиборство) написано дуже багато. Але попри таке зацікавлення дослідників студіювання цієї літератури викликає доволі сильну розгубленість, по-перше, через те, що визначається насильство надзвичайно різноманітно, по-друге, через те, що в сучасному дискурсі все частіше лунає сумнів щодо можливості взагалі дефініювати це поняття, а відтак сумнів щодо його доцільності і корисності в цілому.

Та надзвичайно складно і навіть недоречно говорити про щось, не маючи більш-менш чіткого визначення цього щось або принаймні конвенційної угоди щодо нього. Вочевидь російський філософ Б. Капустін дотримується таких самих поглядів, оскільки для нього дискусії щодо визначень не є беззмисловими. Він виділяє п'ять підходів [8, 6–27] до дефініції насильства, вдумливо й скрупульозно перевіряючи кожне на працездатність.

Зокрема, виділяє, але рішуче відкидає філософ і підхід, за яким насильство – це такий вплив на людину, який здійснюється всупереч свободі її волі, відкидає через начебто «натуралізм» поняття, оскільки насильство тут, на його думку, «використовують як факт, замість того, щоб розуміти його як моральну інтерпретацію» [8, 9], адже і земне тяжіння, і будова людських легень, аргументує дослідник, заважають людині літати або мешкати під водою, будь на те її воля. Гадаємо, всі застереження, висунуті російським філософом, зокрема, і закиди стосовно натуралізму підходу, легко знімаються, якщо винести свободу волі людини у площину суспільних стосунків. Тобто, насильство – це узурпація свободної волі людини, зазіхання на свободу волі людини в плані суспільних відносин (суб'єкт-суб'єкт, система-суб'єкт). Більше того, саме свобода волі (можливість вибору між добром і злом) може стати чинником насильства, бо воно виникає з конфлікту, коли люди радикально

розходяться в питанні, що вважати добром, а що злом. Навіть якщо взяти до уваги дотепні зауваження Капустіна щодо труднощів визначення свободної волі, цей підхід якраз і дає змогу насильство як певну форму суспільних відносин відрізнити, з одного боку, від інстинктивних природних якостей людини (агресивності), з іншого – від інших форм примусу (правового). І якраз у межах цього підходу питання про виправданість насильства набуває здатності до раціонального та аргументованого обговорення. А це, як нам здається, надзвичайно важливо тоді, коли розглядаються проблеми насильства у творчості Т. Г. Шевченка, по-перше, тому, що свобода волі людини – наскрізний мотив його творчості, по-друге, тому, що сама ця проблема, артикульована певним чином, перетворює Т. Шевченка на апологета кровопролиття, найзаповітніша мрія якого – «кровопролитие от Украины до Китая (т.е. перманентная мировая революция – как у Льва Троцкого)» [4, 34].

У творчості Т. Шевченка насильство (як наруження збоку можновладців, так і помста скривджених у відповідь), що відбувається у площині суб'єктних стосунків на побутовому рівні, безумовно і завжди засуджується, натомість проголошується пріоритет ненасильницьких дій, прощення, любов до ворогів у дусі християнської етики. Прикладів цьому безліч («Катерина», «Відьма», «Варнак», «Москалева криниця», «Не спалося, а ніч як море» і т. ін.), точніше, такий підхід властивий для всього «Кобзаря». Тут можна говорити про увиразнення мотиву покаяння, мотиву прощення, навіть про сутнісну духовну еволюцію митця, про що неодноразово писали дослідники творчості поета (Ю. Барабаш, О. Забужко, Л. Плющ, Ю. Шерех), але, як нам здається, та еволюція, принаймні в моральному її аспекті, відбувалася все-таки в одній системі координат (від християнства до християнства), аргументом тому є автосвідчення самого Т. Шевченка в щоденнику від 20 червня 1857 року: «Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего всемогущего создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований. Некоторые вещи просветлели, округлились, приняли более естественный размер и образ. Но это следствие невозмутимо летущего старика Сатурна, а никак не следствие горького опыта» [13, 24].

Але досить по-різному у різні моменти і в різних творах питання насильства-ненасильства вирішується Т. Шевченком у відношеннях система-суб'єкт, суб'єкт-суб'єкт на рівнях національному, конфесійному, політичному. Це відбувається не в останню чергу тому, що поет болісно, як мало хто з української інтелігенції на той час, відчуває свою національну ідентичність, відповідно, і національну ганьбу. Тому, гадаємо, доцільно розглядати твори митця нарізно в названих окремих, хоч, безумовно, і не ізольованих парадигмах. Вже починаючи з ранніх творів («Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гамалія»), а згодом і в усіх творах історіософського спрямування мотив збройного опору, визвольної війни (з точки зору етики ненасильства, будь-яка

війна – відверто насильницька дія) присутній у творчості поета. Чи варто засуджувати чи виправдовувати Т. Шевченка за це? Тут ми бачимо принаймні дві проблеми. Перша – чи може військове насильство взагалі бути справедливим, а отже, обумовленим з морального боку. Починаючи з епохи середньовіччя, великої популярності набув філософський жанр трактату про вічний мир. Але і Марсилій Падуанський, і Еразм Роттердамський, і Ж.-Ж. Руссо, і Й.-Г. Гердер, й І. Кант, підкреслюючи численні біди, що їх приносять війни, зауважували, що в окремих випадках таке насильство все ж виправдане. Ці випадки – захист національного суверенітету та національно-визвольна боротьба. Значить, про війну варто судити не стільки за тим, як вона ведеться, скільки за тим, в ім'я чого та проти кого. Але Т. Шевченко не просто зображує визвольні змагання свого народу, він їх оспівує, героїзує ватажків опору. З цього постає друга проблема, теж неоднозначно вирішувана мораллю, хто має право на насильство, якщо визнати, що в деяких випадках воно виправдане. У філософській та соціологічній думці існує погляд, що таке право має героїчна особистість, оскільки: 1) герой – це той, хто усе життя рішуче, з повною віддачею аж до самопожертви прагне до великої мети – справедливості і щастя для всіх людей. Мета героїчної особистості, оскільки вона межова, вимагає адекватно межових засобів; 2) герой виділяється на тлі натовпу своєю неординарністю, силою духу. Він дистанціюється від натовпу, що супроводжується почуттям переваги над ним. Герой обожнюється тими, хто його оточує, що переноситься на його власне сприйняття себе. Надлюдський статус героя, таким чином, стає аргументом на користь вседозволеності, яка включає й використання насильства; 3) героїчна особистість не здатна оцінити себе об'єктивно, не може, за словами Гегеля, «піднятися над собою». Герой стає ніби останньою інстанцією істини, перебирає на себе функції пророка і вождя. Він руйнує старий світ, прокладає шлях у новий світ, створюючи тим самим нову систему цінностей. Виступаючи джерелом цінностей, герой не може бути обмежений жодними нормами, бо це суперечило б визначенню героя. Такий підхід майже тотожний ніцшеанській ідеї надлюдини з її волею до влади, але героїчні особистості Т. Шевченка не такі. В жодному випадку не дає їм Т. Шевченко моральної санкції на насильство лише через їхній героїчний статус, шановані поетом вони лише постільки, поскільки зуміли очолити рух опору, поскільки не «похилилися», а «обізвалися», себто, не терплять мовчки порушення і знуцання над власним народом, власною державою, власною вірою. Шевченків Гонта зовсім не релігійний фанатик, сповнений віри у вседозволеність своїх дій, він «мученик праведний» і не лише через свою мученицьку загибель, а й через те, що мусить винести пекельну муку вбивства дітей, яких знищує власноруч не за те, що вони зробили, а за те, ким вони є. Герой не потребує виправдань, Шевченко ж має потребу виправдати ватажка гайдамаків, що і робить, вперше – словами Гонти, що передують батьківському злочину («не я караю, а присяга», тобто обов'язок перед людьми, яких повів за собою), вдруге – каяттям перед лицем його вже мертвих дітей.

Поема «Гайдамаки» сповнена описами насильства, та варто пам'ятати, що, обороняючи гайдамаків і тут, і у «Холодному яру», підносить Шевченко героїчну боротьбу за встановлення справедливості в суспільстві, а не методи тої боротьби, не факти насильства як такі, про що недвозначно свідчать авторські відступи, у яких і виявлено в основному його етичну позицію: у вступних рядках до розділу «Гупалівщина» страхітлива панорама оповитої вогнем, уставленої шибеницями і заваленої трупами України перебивається відступом, у якому поет намагається знайти відповідь на нестерпне запитання: «А за віщо, / За що люде гинуть?» Т. Шевченко роздумує над тим, що людей штовхають на вбивство захланність, заздрість, марнославство, і тоді кров породжує кров, помста веде за собою ще лютішу помсту, виникає коло зла. Виявлена тут емоційна реакція менш за все схожа на схвалення насильства: «Болить серце, як згадаєш: / Старих слов'ян діти / Впились кров'ю». Найбільшу спорідненість з моральною позицією Т. Шевченка щодо революційного та військового насильства виявляє, на наш погляд, рефлексія Н. Бердяєва, згідно з якою етика має дати подвійну відповідь щодо війни: з одного боку, укріпленням моральної свідомості всіляко сприяти попередженню війни, з іншого – особистість не може звільнитися від спільної для всіх провини за війну, повинна прийняти на себе відповідальність за неї, але пережити її трагічно як жахіття [3, 285–308].

Насильство разом із ненасильством становлять різні перспективи в боротьбі проти несправедливості. Як зазначає А. Гусейнов [5, 24], можливі лінії поведінки людей перед насильницькими методами підтримуваної соціальної несправедливості можна звести до трьох основних. По-перше, це пасивність, страх, капітуляція (непротивлення злу). По-друге, насильство у відповідь. На практиці така лінія поведінки є більш ефективною, а з точки зору моралі більш гідною, ніж перша, оскільки це вже виклик насильству, активне неприйняття його. Загальновідомою є теза М. К. Ганді, одного з фундаторів етики ненасилля, про те, що якщо людині довелося б обирати між боязким смиренням та насильницьким опором, то перевагу слід би було віддати насильницькому опорюванню, і тільки в такому сенсі обґрунтовується насильство в Шевченка, як дія, що «не дає спати ходячому», як дія протилежна бездіяльності, за якої «розковать / Козак сестру свою не хоче, / Сам не соромиться конать / В ярмі у ляха...».

Гайдамаки для поета – люди, доведені до краю відчаю, які не знають інших методів боротьби, окрім зброї; Шевченко скоріше співчуває їм, ніж схвалює, намагається показати інший бік ситуації всупереч офіційній російській історіографії, яка, до речі, і сьогодні в Україні має своїх апологетів [4], показати, що гайдамацьке повстання не просто собі жахливий кривавий бунт, а позиція людей, волю яких піддали насильству. Причому співчуває поет не тільки українцям, а й полякам, як невинним (жінки, діти, учні католицької школи), так і тим, що власним насильством викликали гайдамацьке у відповідь, а це вже, як зазначає Ю. Барабаш, «істинно християнська скорбота й біль за загиблих ворогів» [2, 106]. Пізніше, у вірші «Полякам» мотив історичного прощення, подолання національної та конфесійної ворожнечі стає головним. А

то є чи не найважчим у реальному житті, причому досить актуальним і для нашого сьогодення. Справедливими є міркування С. Аверинцева про те, що дуже легко любити ті народи, яких ми нічим не скривдили і які нічим не скривдили нас, але краще своє маленьке життя використати на спробу любити ті народи, з історією яких реально переплелася історія нашого народу так, що нам є що прощати один одному [1, 73]. Т. Шевченко таку спробу робить. У «Передмові»–післямові до «Гайдамаків» митець долає одноаспектне (ми–вороги) сприйняття трагічних подій історії: «...Весело послухати його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками, весело ... а все-таки скажеш: – Слава Богу, що минуло, – а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братуються зі своїми ворогами».

Існує ще і третя лінія поведінки в боротьбі за встановлення справедливості – активний ненасильницький спротив, подолання ситуації несправедливості іншими, принципово ненасильницькими діями. Разом з першими двома вона утворює висхідний ряд як з аксіологічної точки зору, так і з прагматичної. Творчість Шевченка репрезентує і її («І мертвим, і живим...», «Неофіти», «Бували війни і військові свари», «Молитва» (остання частина триптиху)).

Оскільки ці твори, крім «Посланія», з'явилися в останні роки життя поета, то існує спокуса оголосити їх вершиною світобачення митця, духовним переростанням насильницького способу вирішення суспільних та національних конфліктів, але хронологічно поряд з цими творами знаходяться «Я не нездужаю нівроку...», «Подражаніє Іезекілю. Глава 19», «Осія. Глава XIV», перші дві частини «Молитви», в яких криваві візії повалення несправедливого ладу й заклики до того чи й не перевершують ранішні в «Заповіті», «Холоднім Яру», «Давидових псалмах». Жодною мірою не заперечуючи загальної духовної еволюції митця, яка, безумовно, мала місце, вважаємо, що питання про насильство в аспекті соціальної та національної боротьби докорінного зламу не зазнало і вирішувалося Шевченком у двох напрямках. Можливими для нього були і другий, і третій шляхи, цілковито неприйнятним – перший. Але річ тут зовсім не в хаосі його світобачення, а у надскладності проблеми в цілому, бо в якихось конкретних випадках насильство можна аргументувати, виходячи з політичних інтересів, соціальних цілей, інших, цілком реальних мотивів, якими воно породжується. Але не можна довести необхідність насильства за допомогою моральної аргументації як розумну, гідну, відповідальну дію. Таке розходження прагматично-ситуативних і моральних підходів до проблеми насильства лише яскраво втілює загальне співвідношення необхідності та моралі. Причому викликає гостру полеміку і в сучасному етичному дискурсі [5; 6]. Така ситуація, звичайно, не могла не позначитись на світобаченні і творчості Шевченка. І, як нам здається, ось цю амбівалентність буття, проєктовану на постать поета, дуже точно зумів вловити и влучно передати Є. Сверстюк: «Шевченко носив ідеали любови, добра, прощення,

Шевченко животворив ідею боротьби «за святую правду-волю», за право жити за Божим законом і актом свободної волі обирати свою дорогу, відстоювати свою правду» [12, 321]. При тому надзвичайно цінним і вартим наслідування виглядає для нас поетове прагнення як в ранніх, так і в пізніших творах не дискредитувати супротивника, а розібратися, не судити, а зрозуміти.

Отже, засадничим для розгляду насильства і прощення у творчості Т. Шевченка є розрізнення норм індивідуальної та соціальної етики. Як індивідуальний і особистісний імператив у всіх його творах домінує мотив християнського братолюб'я, насильство заперечується, митець послідовно показує, як помста руйнує душу месника, замикає людину в коло зла, тим самим помножуючи зло, стосовно ж насильства як соціального феномену Шевченко неоднозначний: проголошуючи ідею прощення чи ненасильницького спротиву як ідеал життя спільноти, він допускає і силові методи боротьби тоді, коли йдеться про захист національного суверенітету, захист соціально упосліджених верств від насильства збоку держави, захист конфесійних інтересів. Така позиція митця зумовлена по-перше, тим, що він глибоко, як ніхто з тогочасної української інтелігенції відчуває національну ідентичність, відповідно і національну ганьбу; по-друге, розходженням моральних та ситуативних підходів до насильства, адже морально аргументувати насильство не можна, але виправдати як дію у відповідь на насильство або як альтернативу пасивності припустимо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. С. Коли рука не стиснеться в кулак / С. С. Аверинцев // Дух і літера. – 2001. – № 7–8. – С. 67–74.
2. Барабаш Ю. Я. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма / Юрій Якович Барабаш – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 181 с.
3. Бердяев Н. А. Опыт парадоксальной этики / Николай Александрович Бердяев. – М. : ООО «Издательство АСТ»; Х. : Фолио, 2003. – 701, [3] с. – (Philosophy).
4. Греков Н. А. Тарас Шевченко – крестный отец украинского национализма / Греков Н. А., Деревянко К. В., Бобров Г. Л. – Луганск : Виртуальная реальность, 2005. – 268 с.
5. Гусейнов А. А. Понятия насилия и ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1995. – № 5. – С. 14–25.
6. Гусейнов А. А. Этика ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 72–81.
7. Дзюба І. М. Шевченкофобія в сучасній Україні / Іван Михайлович Дзюба. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 60 с.
8. Капустин Б. Г. К понятию политического насилия / Б. Г. Капустин // Полис. – 2003. – № 6. – С. 6–27.
9. Листи до Тараса Шевченка. – К. : Наукова думка, 1993. – 384 с.

10. Наєнко М. К. Чорна археологія «шевченкознавства» / М. К. Наєнко // Шевченкознавство: ретроспективи і перспективи : зб. праць Всеукр. 36-ої наук. шевченківської конф. (Черкаси, 18–19 квітня, 2006 р.) / Редкол.: Смілянська В. Л. (відп. ред.) та ін. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – С. 25–31.

11. Плющ Л. І. Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці»: Дванадцять статтів / Леонід Іванович Плющ. – К. : Факт, 2001. – 384 с.

12. Сверстюк Є. О. Феномен Шевченка / Є. О. Сверстюк // Світи Тараса Шевченка: зб. статей до 175-річчя з дня народження поета // ЗНТШ. – Нью-Йорк, 1991. – С. 309–324.

13. Шевченко Т. Г. Твори: у 5 т. / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Дніпро, 1971– . Т 5 : Щоденник. Вибрані листи. – 1971. – 543 с.

14. Mokry W. Literatura i mysl filozoficzno-religijna ukraïnskogo romantyzmu [Text] : Szewczenko, Kostomarow, Szaszkiewicz / Włodzimierz Mokry. – Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1996. – 211 s.

РЕЗЮМЕ

Т. А. Дроздова. Апологет кровавой мести или апостол всепрощения (к проблеме насилия в творчестве Т.Г. Шевченко).

В статье представлена позиция автора в дискуссии по поводу сложной для интерпретации проблемы насилия в творчестве Т.Г. Шевченко, в частности по вопросу эволюции взглядов поэта на возможные методы борьбы с социальной несправедливостью. Для аргументации обозначен поход к определению понятия насилия, предложена дистинкция норм индивидуальной и социальной этики, что характерно для мироощущения поэта.

Ключевые слова: *насилие, свобода воли, социальная несправедливость.*

SUMMARY

T. O. Drozdova. Apologist of the Bloody Vengeance or Apostle of Forgiveness (to the Problem of Violence in the Works of T. G. Shevchenko).

In the article the viewpoint of the author is represented in the discussion concerning the difficult-to-interpret problem of violence in the works of T.G. Shevchenko, in particular regarding the evolution of the poet's views on the possible methods of struggle with social injustice. For argumentation there was specified the approach to the defining of the notion of violence, suggested the differentiation between the norms of the individual and social ethics, which is typical for the poet's perception of the world.

Key words: *violence, free will, social injustice.*